

האימפריה מכה שנית: תגובות בעולם הערבי להפיכתה מחדש של האיה סופיה למסגד

אורית פרלוב וגליה לינדנשטראוס

ההחלטה שעברה ב-10 ביולי בטורקיה לגבי הפיכתו של מבנה האיה סופיה באיסטנבול ממוזיאון שוב למסגד עוררה כצפוי תגובות נגד בקרב רבים בעולם הנוצרי. על המהלך נמתחה ביקורת קשה גם בקרב מוסלמים סונים במדינות ערב ונטען שהוא מכשיר את הדרך לאפשר לישראל לפגוע באל-אקצא ואף מביא לידי ביטוי את היותה של טורקיה שחקן רביזיוניסטי מאיים. מנגד, היו גורמים שבירכו על ההחלטה, ביניהם דוברים מתנועת האחים המוסלמים וחמאס - מה שמחזק את תפיסת טורקיה כמנהיגת ציר האחים המוסלמים.

ב-10 ביולי ביטל אחד מבתי המשפט העליונים בטורקיה צו ממשלתי מ-1934, שהפך את מבנה איה סופיה באיסטנבול למוזיאון ובכך סלל את הדרך להפיכתו למסגד בפעם השנייה, חרף אזהרות אמריקאיות ואירופיות מפני צעד כזה וביקורת קשה בעולם הנוצרי. לעומת זאת, ובדומה לרטוריקה המגיעה מתוך טורקיה, גורמים רשמיים ברוסיה ובאיראן פרסמו הודעות ולפיהן הפיכת המוזיאון למסגד היא זכותה הריבונית של טורקיה. מיד אחרי הפסיקה, נשיא טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, חתם על צו המאפשר את פתיחת האתר לתפילות ב-24 ביולי, והעביר את הסמכות עליו לרשות לענייני דת.

איה סופיה, "כנסיית החוכמה הקדושה", אשר מוגדרת כאתר מורשת עולמית על ידי ארגון אונסק"ו, נבנתה בתקופה הביזנטית ונחשבת אחד המבנים המרשימים ביותר מתקופה זו. המבנה הנוכחי של האיה סופיה, הניסיון השלישי לבנות כנסייה באתר, הוקם במאה השישית. במשך אלף השנים הבאות לאחר בנייתה הייתה האיה סופיה הכנסייה הגדולה ביותר בעולם. בשנת 1453 כבש הסולטן העות'מאני מהמט השני ("מהמט הכובש") את העיר קונסטנטינופול והפכה לבירת האימפריה. מבנה האיה סופיה הפך מסגד.

הצלחתו של ארדואן "לשבור את השלשלאות" מעל איה סופיה מימשה עבור רבים בטורקיה, ובפרט הגורמים האסלאמים השמרנים, שאיפה ארוכת שנים לראות שוב את המקום מתפקד כמסגד. הצעד גם ממצב את ארדואן כממשיך דרכה של האימפריה העות'מאנית וברור שיהיה חלק בולט ממורשתו. לצד הרטוריקה הדתית, מודגשת מאוד בהתבטאויותיו של ארדואן גם זכותה של טורקיה להחליט בענייניה הפנימיים, לצד הקביעה שביקורת מבחוץ ביחס לנושא זה היא ניסיון לפגוע בריבונות הטורקית.

שינוי המעמד של האיה סופיה התקבל בשיח הערבי ברובו, מלבד במספר מקרים בודדים, בשלילה חריפה ובקיתונות של בוז, זלזול ונהי הנ ברמת ההנהגה והפוליטיקאים, והן בפרשנויות עתונאיות ובשיח ברשתות החברתיות. חריגות היו התבטאויות מפי דוברי חמאס, שבירכו על ה"רגע הגאה לכל המוסלמים", ודוברי האחים המוסלמים, ששיבחו את חזרת האיה סופיה ל"סטטוס האמיתי" של האתר. ברמת המנהיגים, הביקורת משקפת חשש משאיפותיו האזוריות של ארדואן, הרואה את עצמו מנהיג העולם המוסלמי ואף נתפס כמעוניין להחיות את המורשת העות'מאנית, וכן מאיומים

פוליטיים פנימים שמקורם בתנועת האחים המוסלמים. ואשר לשיח ברשתות החברתיות בשפה הערבית, שם נשמעים שני הסברים מרכזיים למהלך: האחד פוליטי, השני זהותי.

הפרשנות הבולטת ביותר למהלך ברשתות החברתיות מתמקדת במניעים הפוליטיים. הרוב המוחלט של המגיבים רואה את הצעד הלאומי-דתי שבחר ארדואן לנקוט דווקא בעת הנוכחית כניסיון להסחת דעת לנוכח מגפת הקורונה והפגיעה הכלכלית הקשה שנגרמה בעטייה. לטענת רבים, עלייתו של ארדואן לשלטון והתמיכה לה הוא זכה כל השנים הן תוצאות של הצלחתו לשקם את הכלכלה הטורקית אחרי המשבר הכלכלי של 2001 ואחוזי הצמיחה הכלכלית המרשימים שנרשמו בעיקר בעשור הראשון לשלטון מפלגת הצדק והפיתוח. אולם בשנים האחרונות, ככל שכלכלת טורקיה נפגעה ואחוזי האבטלה עלו, איבד ארדואן תמיכה גם בקרב חלק מהבסיס הפוליטי שלו. השיא השלילי, בראיית אותם פרשנים, היו ההפסדים של מפלגת הצדק והפיתוח בבחירות המקומיות ב-2019 במספר ערים מרכזיות, ובראשן אנקרה ואיסטנבול. גם ההקמה בחודשים האחרונים של שתי מפלגות פוליטיות חדשות בטורקיה על ידי מי שהיו בעבר חלק ממפלגת הצדק והפיתוח – ראש ממשלת טורקיה לשעבר, אחמט דוואטולו, ושר האוצר לשעבר, עלי בבג'אן, נתפסת כדורשת מענה משמעותי. מכיוון שבתקופת מגפת הקורונה נפגעה התיירות אנושות, לצד סקטורים כלכליים נוספים, ארדואן נאלץ לנקוט צעדים פופוליסטיים דתיים, שבעבר נזהר מהם, וביניהם הפיכת איה סופיה למסגד. העיתון הסעודי הבולט ביותר, "אל-עוכז", הטיב לבטא הלך רוח זה בכותרת ראשית: "הסולטן שסוחר בדת. הפופולריות שלו קורסת והכלכלה מתמוטטת".

בעוד שבעבר, לנוכח הניסיון של טורקיה להצטרף לאיחוד האירופי, היא נתפסה כמושא לחיקוי, ובתחילת הטלטלה הערבית אפילו כמודל לאסלאם פוליטי מתון שהוביל הצלחה כלכלית, הרי שכיום התפיסה היא הפוכה. עוד לפני מהלך הפיכת איה סופיה למסגד, נטיותיו האוטוקרטיות של ארדואן כרסמו בדימוי החיובי שיוחס לאופן שבו נשלטת טורקיה, וברקע גם הואט במידה ניכרת קצב הצמיחה הכלכלית בה. בעקבות השינוי במעמד האיה סופיה מורת הרוח באה לידי ביטוי בקרב מעצבי דעת קהל ואקטיביסטים, בעיקר ממצרים, לבנון, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, באמירות כגון: "טורקיה הולכת אחורה לחוסר סובלנות דתית, אטאטורק [אבי הרפובליקה הטורקית] מתוך רצון להוכיח את עמדותיו החילוניות הפך את איה סופיה למוזיאון בעוד ארדואן אשר בורח מהמגפה והכלכלה מעדיף לשוב לתעמולה הדתית לאומית ולהמיר את המוזיאון למסגד", "הסולטן המיר את טורקיה החילונית לגרסה צולעת של פקיסטאן דתית", "יום שחור לטורקיה, יום שחור לסבלנות הדתית, יום שחור לאסלאם המתון".

לצד חתימתו של נשיא טורקיה על הצו ההופך את מוזיאון איה סופיה למסגד, החל קמפיין הסברה רחב היקף במדיה המסורתית וברשתות החברתיות. בקמפיין ההסברה בלט בין היתר השוני בין הגרסה באנגלית לגרסה בשפה הערבית. בעוד שבמסמך הרשמי בשפה האנגלית הודגשו מילותיו של ארדואן, שלפיהן האיה סופיה תמשיך להיות מקום שבו יוכלו כולם לבקר, בגרסה בערבית הופיעה ההבטחה, שהוצהרה בנאום שנשא לאחר חתימת הצו, כי הפיכת איה סופיה שוב למסגד הוא צעד בדרך לשחרור מסגד אל-אקצא בירושלים. התוצאה הייתה ביקורת קשה כלפי ארדואן בשיח במדינות ערב, לצד אזהרה מפורשת שהתבטאויותיו יעניקו למעשה תירוץ ולגיטימציה למדינת ישראל לנקוט מדיניות דומה לזו של טורקיה. הגדיל לנסח זאת שר החוץ הלבנוני לשעבר, ג'ובראן בסיל, שציין: "הפיכת איה סופיה למסגד היא זיוף של ההיסטוריה ומתן אמתלה לישראל להפוך את מסגד אל-אקצא לבית המקדש של שלמה". לבנונים רבים, בעיקר נוצרים, הצטרפו לביקורת זו

וטענו כי הרטוריקה המוכרת (מנאומיו של נסראללה) המבטיחה את "שחרור אל-אקצא" היא שקרית ותעמולה לאומית אסלאמית פשטנית.

זווית נוספת של הפרשה, והיא קשורה לישראל בעקיפין אך חשובה לא פחות, היא השינוי בנרטיב הערבי לגבי זיהויו ומאפייניו של האויב המרכזי באזור. במשך עשורים רבים מאז הקמתה נתפסה ישראל כיריב העיקרי של העולם הערבי. מנהיגים ערבים השתמשו במהלך השנים ברגש הציבורי האנטי-ציוני כאמצעי להסיט את דעת הקהל מכישלונות בזירה הפנימית וליצור הזדהות ואחדות על בסיס אויב משותף. ואולם, כיום ניתן לזהות שינוי מגמה ברור, שהולך ומתחזק בקרב מנהיגי העולם הערבי בפרט, וכן בקרב חלק משכבות הציבור המוסלמי-סוני: טורקיה בראשות ארדואן, והאסלאם הפוליטי, שארדואן פרס עליו את חסותו, הולכים ותופסים את מקומה של ישראל, שמצדה מאבדת את מעמדה כיריב האזורי המרכזי. ניסיונות של טורקיה לקדם אג'נדות אסלאמיסטיות ופעילותה הצבאית במדינות ערביות - עיראק, סוריה ולוב – אך מחזקים מגמה זאת. מלבד האג'נדה האסלאמיסטית גם התחרות הפוליטית בתוך העולם המוסלמי-סוני בין מצרים, סעודיה וטורקיה על הובלה אזורית מוסיפה אש לקלחת ומעצימה את תפיסת טורקיה "כאימפריאליסטית ואסלאמיסטית".

שינויי תפיסה אלו יוצרים אמנם עבור ישראל הזדמנויות לשיפור היחסים בינה לבין מדינות סוניות פרגמטיות, אך בה בעת מגבירים את המתח בין המחנות באזור. מכאן שגובר גם הסיכוי שישראל תצטרך לקבל החלטות לא פשוטות לגבי נכונותה להתייצב לצד המדינות הסוניות הפרגמטיות במחלוקות שביניהן לבין טורקיה.